

Гедін М. С.

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України, країнознавства і туризмознавства, Київський національний лінгвістичний університет (Україна, Київ), maks3000@voliacable.com.ua

Витоки слов'янофільства

Проаналізовано історію зародження, становлення та сутність слов'янофільства як суспільно-політичної течії в Російській Імперії і конкретно-історичного явища суспільної думки першої половини – середини XIX століття, а також його вплив на українську історичну та суспільно-політичну думку середини XIX століття. Показано, що витоки слов'янофільства треба шукати на початку XV століття, коли в суспільстві активно обговорювалися дві основні проблеми – відношення церкви до ересі і занепад моралі в монастирях. На початку XVI століття висувається ідея Москви як третього Риму, яка протягом XVI століття перетворюється в панівну ідеологію Російської держави під назвою – “Москва – Третій Рим”. Впливи її відшуку цієї теорії знайшли своє відображення в ідеях слов'янофілів в середині XIX століття. Зазначається, що слов'янофільство виробило своєрідну ідею історичного розвитку Росії, а також знайшло відображення в поглядах і діяльності українських вчених.

Ключові слова: слов'янофілі, слов'янофільство, слов'янофільська ідея, XIX століття, громадське життя.

На зламі тисячоліть перед Україною, Росією, Білорусією та іншими республіками колишнього Радянського Союзу постало питання про подальше самовизначення в міжнародному геополітичному просторі. Також важливою проблемою поставало питання про співвідношення з іншими цивілізаціями в умовах глобалізації.

Після розпаду СРСР розпочалася нова епоха в українсько-російських взаєминах, оскільки постало питання про встановлення нового формату відносин на основі міжнародного права [11, с. 33]. Однак, незважаючи на те, що з моменту проголошення незалежності України минуло більше 22-х років, поки що не вдається створити рівноправні політичні, економічні й культурні відносини між Україною і Росією.

Більш того, аналізуючи стосунки між Україною та Росією у соціокультурній сфері на основі конструктивізму, можна стверджувати, що політична та регіональна поляризація України, а також їх сучасна динаміка є наслідком не тільки культурно-історичних відмінностей між населенням Сходу та Заходу України, що склалися історично, а й результатом цілеспрямованої політики наднаціональної колективної ідентичності, що проводиться Російською Федерацією. Початок утвердження такої політики прослідковувався в першій половині XIX століття – в часи розквіту і могутності Російської Імперії.

Початок XIX століття в Російській Імперії був знаковою епохою. Правління Олександра I, переможні битви Великої Вітчизняної війни 1812 року, успіхи російської політики у Європі, ряд реформ і нова система законодавства, ініційовані державним і суспільним діячем, реформатором М. М. Сперанським, поява таємних товариств та очікування соціальних змін – усе це змінило суспільно-політичні погляди і думки громадськості. І навіть розгром повстання декабристів у 1825 році і розправа Миколи I над його провідними діячами карди-

нально не вплинули на зміну поглядів народу [12, с. 110]. Наслідком цих процесів став початок періоду жорсткої політичної реакції, що викликав новий поворот у зміні суспільно-політичних поглядів панівних громадських течій. В цей час, з новою силою відродився інтерес до теоретичних пошуків і філософського осмислення дійсності, а домінантною суспільно-політичної і філософської думки в країні знову стало ставлення Російській Імперії до Європи.

За таких історичних обставин в середині XIX століття в Російській імперії починається протистояння двох потоків історії – “східного і західного”. А оскільки російський народ ніколи не був суто європейським чи суто азійським народом, то у російській душі боролися двоє начал, східне і західне. Найбільш чітко теоретичне і громадсько-політичне оформлення ці дві тенденції отримали в 30–60-х роках XIX століття. Першу тенденцію представляли слов'янофіли, а другу західники. Представники цих двох суспільно-політичних течій в активних наукових дискусіях відстоювали свої погляди на минуле, нинішнє та майбутнє Російської Імперії. За визначенням харківського історика О. Д. Капліна, це була епоха “порушення розумових інтересів і початку кардинальних змін в суспільно-політичному житті Російської Імперії” [6, с. 45].

Актуальність пропонуваної статті посилюється також тим, що так зване слов'янофільство (“класичне”, “істинне”) належить до найбільш значних явищ суспільно-політичної думки XIX століття, яке помітно вплинуло на богословські, філософські, історичні теорії та погляди. На кінець 1970-х рр. стало очевидним, що ґрунтовне дослідження слов'янофільства як багатоаспектної наукової проблеми можливе за участю представників майже всього циклу гуманітарних наук. В той же час, таке “комплексне дослідження” вважалося справою майбутнього, оскільки цьому перешкождала відсутність чіткого уявлення про кожного конкретного діяча слов'янофільського напрямку, відсутністю матеріалів для вивчення біографії цих діячів, характеру їх діяльності, а також необхідністю врахування зміни їх суспільно-політичних поглядів протягом різних періодів розвитку слов'янофільства в XIX столітті.

Крім цього, тривалий час слов'янофільство досліджувалося у відриві від глибокого аналізу культури. Так званий “літературний процес епохи” зводився до поверхневої боротьби літературних напрямків, а для нового часу (особливо для XIX століття), по суті, до газетно-журнального обговорення. В цьому контексті влучною є оцінка загального підсумку досліджень XIX століття, визначена сучасним культурологом О. В. Михайловим, який констатував, що зазначене століття виявилось найменш вивченим, а тому, незважаючи на достатню кількість зібраних фактів та їх осмислення, це століття виглядає як найважливіше і першорядне за своїм значенням поле культурно-історичних досліджень, “де треба все тільки починати ставити на місце”, і “де перед

нами майже не початий матеріал історії культури, що вимагає до себе цілісного і комплексного підходу” [7, с. 134].

Слід зазначити, що життя і погляди так званих слов'янофілів (О. С. Хом'якова, І. В. Кіреєвського, П. В. Кіреєвського, К. С. Аксакова і І. С. Аксакова, Ю. Ф. Самаріна і деяких інших) протягом вже більше як 150 років привертають увагу не тільки істориків, але й інших представників гуманітарного знання, культури і мистецтва в Росії, СРСР, а також далеко за їхніми межами [5, с. 38].

Історіографія вивчення слов'янофілства бере початок в період 1860–х – першій половині 1870–х рр. В цей період спадкоємцями слов'янофілів і близькими за поглядами до них людьми було видано значну кількість слов'янофільських праць, раніше маловідомих або невідомих взагалі. Велика роль у публікації спадщини слов'янофілів, а також коментарів до неї належала представникам церковної історіографії (М. П. Гілярову–Платонову [3], М. І. Барсову [1]). Однак, значного поширення і впливу на слов'янофілів ці погляди не одержали.

Деяка увага до слов'янофілів, яка мала місце на початку 1920–х рр., змінюється до початку 1930–х років майже повним їх забуттям. Певне поживлення інтересу до даної теми наприкінці 1930–х рр. не принесло яких–небудь значних наукових досягнень.

Післявоєнний період становить собою досить суперечливий час в історіографії слов'янофілства. З одного боку, він характеризувався деякою активізацією інтересу до цього явища, спробами дати йому більш об'єктивну оцінку (друга половина – кінець 1940–х років; друга половина 1960–х – початок 1970–х років), традиційно радянським розумінням його як реакційного, консервативного явища, що закінчилося проведенням у 1969 році дискусії про слов'янофілство, а також появою в середовищі філологів першої радянської монографії про слов'янофілів, автором якої був Ю. З. Янковський [14]. Однак, в той же час сама слов'янофільська спадщина практично не видавалася, а тому теоретичне осмислення проблеми могло здійснюватися тільки в рамках традиційного догматичного тлумачення марксизму–ленінізму.

Обставини які склалися в СРСР на кінець “перебудови”, об'єктивно дозволяли поглибити осмислення слов'янофілства, звільняючись від тих уявлень, що помилково висвітлювали його духовний зміст. Однак можливість, що відкрилася, гальмувалася недостатністю перевидань творів слов'янофілів і надзвичайно малою кількістю публікацій нових текстів.

В період “перебудови”, як і раніше залишалася поширеною тенденційність, коли методологічні погляди дослідника, його політична заангажованість не дозволяють об'єктивно поставитися до предмета, який розглядається. В цьому контексті очевидним фактом було недостатнє вивчення багатьма дослідниками (В. І. Холодного та ін.) всього обсягу слов'янофільської спадщини або вільне трактування окремих положень [13].

Пропонована стаття має на меті проаналізувати історію виникнення і становлення слов'янофілства як конкретно–історичного явища суспільної думки першої половини – середини XIX століття, яке виробило своє-

рідну ідею історичного розвитку Росії, а також знайшло відображення в поглядах і діяльності українських вчених.

Слов'янофілство (від слов'янин і грец. – любити, слов'янолюбство) – світоглядно–ідеологічна і суспільно–політична течія в Росії у 1840–1870 роках, яка на протигагу російській орієнтації на Західну Європу (так званих “західників”) перейшла на шлях російського панславізму і ідеалізувала все, що російське. Крім того, представники слов'янофілства протиставляли Росію Заходові, православ'я, як “єдину правдиву християнську релігію” протиставляли католицизмові, московські звичаї протиставляли європейським, ідеалізували історію й суспільний лад Московської держави (зокрема допетровської доби), а також общину, артлі тощо [2, с. 39]. Російські слов'янофіли (Олексій Хом'яков, Іван Кіреєвський, Петро Кіреєвський, Іван Аксаков, Константин Аксаков, Юрій Самарін, Іван Беляєв та інші) виступали за скасування кріпацтва та захищали деякі демократичні свободи, але були прихильниками державного і національного централізму в Російській імперії [5, с. 32]. Крім того, вказані представники цієї суспільно–політичної течії вважали, що Росія повинна очолити й керувати всіма слов'янськими народами, і були проти позитивного вирішення українського і навіть польського питань [5, с. 38].

Історичною передумовою зародження слов'янофілства прийнято вважати знамениту суперечку XV століття між “іосифлянами” и заволзькими старцями, представниками яких були відповідно Іосиф Волоцький і Ніл Сорский [8, с. 31]. В цій суперечці розглядалися дві основні проблеми – відношення церкви до ересі (у зв'язку з появою в Новгороді ересі жидівствуючих) і вирішення проблеми занепаду моралі в монастирях [8, с. 31–32]. Заручившись підтримкою російського царя Івана III, “іосифляни” перемогли в суперечці, що і прийнято вважати розривом з візантійською церквою на користь московсько–руського начала, оскільки рух заволзьких старців виник під впливом візантійських ісихастів (від грец. ήσυχία – спокій, тиша) – містична, аскетична течія східного християнства, про яку іноді говорять, що вона становила один з полюсів православ'я; інший полюс – це вчення про “симфонію”. Відомо ще з часів Отців Церкви, проте канонічною визнана лише в XIV столітті завдяки старанням св. Григорія Палами).

Відмітимо, що пізніше, саме завдяки перемозі “іосифлян”, вперше висувається теорія “Москва як третій Рим”, започаткована на початку XVI століття монахом псковського Спасо–Слезаровського монастиря Філофеєм. Протягом XVI століття ідея Москви як третього Риму перетворюється в панівну ідеологію Російської держави. “Два убо Рима падоша, а третій стоить, а четвертому не бути” – цю формулу розвинув у своїх “посланнях” до Великого князя Івана III Васильовича (1504–1505 рр.), і Великого князя Василя Івановича (1510–1511 рр.) монах ігумен Псковського Слезарського монастиря Філотей (Філофей) [10, с. 20–21]. Вважається, що саме в цей час зароджується і поширюється фраза “Свята Русь” [10, с. 21].

Формальним ґрунтом для висунення теорії “Москва як третій Рим” стало одруження вдруге московського правителя великого князя Івана III на Софії Палеолог,

племінниці останнього візантійського імператора Константина XI [8, с. 35]. В той же час, Візантійська імперія ще мала значний культурний, релігійний та політичний вплив на всю середньовічну Східну Європу. З близького оточення Софії Палеолог походили ідеї, що сформулював в своєму посланні монах псковського монастиря Філотей (Філофей) на початку XVI століття. Щоправда, сучасні дослідження доводять, що формально Софія не мала прав на Константинопольський престол, бо походила з “бокової гілки” Палеологів, тобто не була прямим нащадком візантійських імператорів [8, с. 38–39]. Рушійним мотивом появи теорії “Москва як третій Рим” була боротьба московських князів за цесарський (імператорський, царський) титул, та за домінацію Московського князівства серед інших східнослов’янських князівств, недавніх васалів Золотої Орди [10, с. 40].

Генеза теорії “Москва як третій Рим” пережила довгу й складну еволюцію. Початки її пов’язані з історією Другого Болгарського царства (1185–1396 рр.), яке претендувало на роль спадкоємця Візантійської Імперії. Духовні особи балканського походження занесли цю ідею до Східної Європи: через Україну до Новгороду і Пскова, де вона знайшла придатний ґрунт, а згодом з відповідними трансформаціями була засвоєна на Московському князівстві. Московські книжники початку XVI століття, під керівництвом митрополита Макарія, пов’язували особу царя не тільки з Візантією, але й зі старим Римом (походження московської династії “від Августа цесаря”) [10, с. 44]. Теорія “Москва як третій Рим” була повторена в акті утворення Московського патріархату – документ “Уложенная Грамота” 1589 року [10, с. 44]. Занедбана під час Смути початку XVII століття, згодом ця теорія відродилася за часів царя Олексія Михайловича й патріарха Нікона, зокрема після підписання “Березневих статей” Московської держави з Україною в 1654 році. І хоча в першій половині і середині XVII столітті теорія “Москва як третій Рим” не стала офіційною урядовою доктриною, вона справляла значний вплив на політику Московської держави й Церкви і здобула широку популярність у другій половині XVII століття, від вищих правлячих кіл й Церкви до опозиційних частин населення, зокрема серед так званих роскольниковів–старообрядців (писання М. Добриніна–Пустосвята, “Соловецька чолобитна” тощо) [8, с. 36]. Тим самим вона стала основою й дороговказом національної ідеології й імперіалістичної політики Росії на майбутнє. Впливи й відгуки теорії “Москва як третій Рим” були помітні в російській літературі й публіцистиці XVIII–XIX століття, а також знайшли своє відображення в ідеях слов’янофілів.

Часом зародження слов’янофілства вважається зима 1838–1839 рр., коли у літературних салонах Москви стався обмін посланнями між О. С. Хомяковим (“Про старому і новому”) і І. В. Киреевским (“У відповідь О. С. Хомякову”) [4, с. 268]. Власне ці два діячі і склали основу гуртка “старших” слов’янофілів, які розробляли доктрину слов’янофілства. У культурному сенсі слов’янофілство постало на полі романтизму, зокрема в руслі переосмислення філософських ідей Ф. –В. Шеллінга та Г. –В. Гегеля [4, с. 268–269].

Таким чином, підбиваючи підсумки зазначимо, що виникненню слов’янофілства передувало досить тривалий період поширення антизахідних настроїв серед ро-

сійської громадськості кінця XVIII – початку XIX століть, що досить часто асоціювалися з новим російським патріотизмом. Ці поширення в російському суспільстві антизахідних настроїв мали вигляд неприйняття європейських новацій, критики всього європейського, протиставлення російського суспільства європейському, піднесення російської культури напроти вагу європейській тощо.

Список використаних джерел

1. Барсов Н. И. Новый метод в богословии // Христианское Чтение. – 1869. – № 2–4.
2. Бродский Н. Л. Ранние славянофилы. – М., 1910. – 246 с.
3. Гиларов–Платонов Н. П. О судьбе убеждений // Русская Беседа. – 1860. – № 2. – С. 16–22.
4. Дудзинская Е. А. Русские славянофилы и зарубежнославянство // Методологические проблемы историславистики. – М., 1978. – С. 261–281.
5. Каплин О. Д. Слов’янофілська ідея історичного розвитку Росії : дис. ... д–ра іст. наук : 07.00.02 / Харківський національний ун–т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005.
6. Каплин О. Д. Сутність і види російської монархії в осмисленні слов’янофілів // Збірник наукових праць. Серія “Історія та географія” / Харк. держ. пед. ун–т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2003. – Вип. 13. – С. 44–48.
7. Михайлов А. В. Языки культуры. – М., 1997. – 324 с.
8. Оглоблин О. Московська Теорія III Риму в XVI–XVII ст. – Мюнхен, 1951. – 432 с.
9. Пелагеша Н. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації [Текст]. – К.: НІСД, 2008. – 288 с.
10. Полонська–Василенко Н. Дві концепції історії України і Росії. – Мюнхен, 1964. – Український Вільний Університет. – 52 с.
11. Сорокін К. Е. Геополітичні сучасності і геостратегія України. – К., 1996. – 167 с.
12. Субтельний О. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
13. Холодний В. И. Идея соборности и славянофильство. Проблема соборной феноменологии. – М., 1994. – 332 с.
14. Янковський Ю. З. Из истории русской общественно–литературной мысли 40–50–х гг. XIX столетия. – К., 1972. – 345 с.

References

1. Barsov N. I. Novyyi metod v bogoslovii // Hristianskoe Chtenie. – 1869. – № 2–4.
2. Brodskiy N.L. Rannie slavyanofilyi. – M., 1910 – 246 s.
3. Gilyarov–Platonov N.P. O sudbe ubezhdeniy // Russkaya Beseda. – 1860. – № 2. – S.16–22.
4. Dudzinskaya E.A. Russkie slavyanofilyi i zarubezhnoe slavyanstvo // Metodologicheskie problemy istorii slavistiki. – M., 1978. – S.261–281.
5. Kaplin O.D. Slov’yanofil’s’ka ideya istorychnoho rozvytku Rosiyi : dys. ... d–ra ist. nauk: 07.00.02 / Kharkivs’kyy natsional’nyy un–t im. V.N. Karazina. – Kh., 2005.
6. Kaplin O.D. Sutmist’ i vydy rosiys’koyi monarkhiyi v osmyslenni slov’yanofiliv // Zbirnyk naukovykh prats’. Seriya “Istoriya ta heohrafiya” / Khark. derzh. ped. un–t im. H.S. Skovorody. – Kharkiv, 2003. – Vyp. 13. – S. 44–48.
7. Mihaylov A.V. Yazyki kulturyi. – M., 1997. – 324 s.
8. Ohloblyn O. Moskovs’ka Teoriya III Rymu v XVI–XVII st. – Myunkhen, 1951. – 432 s.
9. Pelahesha N. Ukrayina u smyslovykh viynakh postmodernu: transformatsiya ukrayins’koyi natsional’noyi idyentchnosti v umovakh hlobalizatsiyi [Tekst]. – K.: NISD, 2008. – 288 s.
10. Polons’ka–Vasylenko N. Dvi kontseptsiyi istoriyi Ukrayiny i Rosiyi. – Myunkhen. – 1964. – Ukrayins’kyy Vil’nyy Universytet. – 52 s.
11. Sorokin K.E. Heopolitychni suchasnosti i heostrategya Ukrayiny. – K., 1996. – 167 s.
12. Subtel’nyy O. Ukrayina. Istoriya. – K.: Lybid’, 1991. – 512 s.
13. Holodnyiy V.I. Ideya sobornosti i slavyanofilstvo. Problema sobornoy fenomenologii. – M., 1994. – 332 s.
14. Yankovskiy Yu.Z. Iz istorii russkoy obschestvenno–literaturnoy myslis 40–50–h gg. XIX stoletiya. – K., 1972. – 345 s.

Gedin M. S., the candidate of historical sciences, Senior teacher of department of History of Ukraine, regional geography and tourism, Kyiv National Linguistic University (Ukraine, Kyiv), maks3000@volicable.com.ua

The sources of slavophilism

Analyzed the history of origin, the formation and the essence of slavophilism as a social-political movement in Russian Empire and specific historical phenomenon of the social thoughts in the first half-mid of the XIXth century, also his influence on the Ukrainian historical and social-political thought in the mid of the XIXth century. Viewed, that the sources of slavophilism must be search at the beginning of XVII century, when in society were actively discussed two main problems – the relation of the church to heresy and the decline of moral in the priory. At the beginning of XVIII century retractable the idea of Moscow as the third Rome, which during of XVIII century was turned into the main ideology of Russian Empire under the name – “Moscow the Third Rome”. The effects and coments about this theory found their way in ideas of slavophiles in the middle of XIXth century. Mentioned that slavophilism was created an original idea of historical development of the Russia, and also had been reflected in views and activities of the Ukrainian scientists.

Keywords: Slavophiles, slavophilism, Slavophile idea, XIXth century, social life.

Гедин М. С., кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры истории Украины, страноведения и туризмоведения, Киевский национальный лингвистический университет (Украина, Киев), maks3000@volicable.com.ua

Истоки славянофильства

Проанализирована история зарождения, становления и суть славянофильства как общественно-политического течения в Российской Империи и конкретно-исторического события общественной мысли первой половины – середины XIX века, а также его влияние на украинскую историческую и общественно-политическую мысль середины XIX века. Показано, что истоки славянофильства надо искать в началеXV века, когда в обществе активно обсуждались две основные проблемы– отношение церкви к ереси и упадок морали в монастырях. В начале XVI векавыдвигается идея Москвы как третьего Рима, которая на протяжении XVI века становится главной идеологией Русского государства под названием – “Москва – Третий Рим”. Влияние и отклики этой теории нашли отображение в идеях славянофилов в середине XIX века. Указывается, что славянофильстворазработало своеобразную идею исторического развития России, а также отобразилось во взглядах и деятельности украинских ученых.

Ключевые слова: славянофилы, славянофильство, славянофильская идея, XIXвек, общественная жизнь.